

דומים ושונים: מיקרו-סגרגציה של חרדים במרכז ירושלים

שלומית פלינט*, נורית אלפסי** ויצחק בננסון*

תקציר. מאמר זה עוסק בהיבדלות במגורים בשכונה חרדית מרכזית בירושלים, מתוך ניסיון לקשר בין יחסים אתניים למבנה העירוני ולתפרוסת מרחבית. תהליכים חברתיים ומרחביים המתרחשים בתוך שכונות חרדיות זכו עד כה להתייחסות מחקרית חלקית ומכלילה. מחקר זה מבקש לעדכן גישות תיאורטיות קודמות באמצעות חקר הסגרגציה הפנים-חרדית בסנהדריה, שכונה המאוכלסת ברובה במגוון זרמים חרדיים ומציעה מקרה מבחן של היבדלות לא כלכלית בסביבה עירונית. המחקר עוסק בשתי רמות מרחביות: רמת השכונה ורמת הבניין היחיד. האוכלוסייה החרדית נוטה להסתגר בריכוזים עירוניים הומוגניים ולקיים קשרי גומלין מוגבלים בלבד עם אוכלוסיות שכנות. עם זאת, ולמרות דרגת ההיבדלות הנמוכה יחסית של זרמים חרדיים ברמת השכונה, המחקר חושף תהליכי היבדלות ניכרים גם ברמת המבנה היחיד, ואלה מאירים באור חדש את המרחב החרדי.

מבוא

ירושלים היא עיר שסועה ומקוטבת. נוסף על סוגיית ירושלים המזינה את הסכסוך הישראלי-פלסטיני ואת הקונפליקט הגיאופוליטי הנגזר ממנו, העיר היא במידה רבה שדה קרב ממשותף ומטפורי, חלון ראווה לקרבות החברתיים המסעירים את האוכלוסייה בישראל כולה. ירושלים נעשתה שם נרדף לעימותים בין ימין ושמאל, בין ספרדים לאשכנזים, בין חרדים לחילונים ובין יהודים-ישראלים לערבים-פלסטינים (גורביץ וארן, 1991; חסון, 1996; מירון, 1985; רם, 2005; Fenster, 2004; Kellerman, 1993; Sharkansky, 1996). הספרות המחקרית מתמקדת ביחסים בין שלוש הקבוצות העיקריות המרכיבות את אוכלוסיית ירושלים: יהודים חילונים, יהודים חרדים וערבים (חושן, חסון וקמחי, 2002; חושן וקורח, 2007; חסון, 2004; חסון וגונן, 1997; קליין, 1999; רומן, 1989; Amirav, 1992). המתח בין יהודים לערבים נלווה לכל היבט של חיים וקבלת החלטות בעיר, אך לא פחות ממנו מעסיקה את הציבוריות הישראלית שאלת "התחרדותה" של ירושלים והתחרות המתקיימת בה בין חרדים לחילונים (ראו עוד על כך להלן, וכן ראו חסון, 1996א, 1996ב, 2001; רותם, 2004). בצד המתח המגזרי הגובר, כמעט לא נחקרו היחסים הפנימיים בתוך כל קבוצה והשלכותיהם על מבנה העיר

* החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל אביב

** המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

ואורחותיה. בייחוד חסרה התייחסות מחקרית למערכות היחסים בתוך זרמי האוכלוסייה החרדית ולהשפעת עולם הערכים ואורח החיים החרדי על המרחב העירוני. מחקר זה מתמקד בסנהדריה, שכונה חרדית מבוקשת במרכז ירושלים, ותכליתו לבחון את האופן שבו יחסים חברתיים פנים-חרדיים משפיעים על מבנה השכונה במרחב ובזמן. סנהדריה מאוכלסת ברובה במשפחות המשתייכות לארבעה זרמים חרדיים: חסידים, ליטאים, חוצניקים (רובם ליטאים-אמריקאים וקצתם מערב אירופאים) וספרדים. הגדרות אלה, אף שהן מסתמכות על המונחים המשמשים את החרדים עצמם, יש בהן מן ההכללה וההפשטה, שכן בני החברה החרדית מבחינים בגוני-גוונים של מיעוטים המכונים "איני מכירס".¹ גם הם אמנם משתייכים לאחת מארבע הקבוצות העיקריות, אך יש להם זיהוי מגורי מדויק יותר. כל הזרמים נבדלים זה מזה בשלל מרכיבים ייחודיים של סגנון חיים, וכן במעמדם בקרב האוכלוסייה החרדית עצמה, ביחסיהם עם המערכת השלטונית ובנגישות לבעלי עמדות מפתח במדינה (דהן, 1999; לופו, 2004; שלהב, 1989). עם זאת, רוב בני הזרמים החרדיים המקומיים דומים ביכולותיהם הכלכליות המצומצמות, תוצר השתתפותם המוגבלת בשוק העבודה מזה וגודל משק הבית הממוצע מזה. כמו רוב הזרמים והסיעות בעולם החרדי, גם החרדים תושבי סנהדריה מעדיפים להתגורר במקובץ בסביבה חרדית. גברים חרדים רבים מייחדים את עיקר זמנם ללימוד תורה, בעוד הנשים עובדות במשק הבית או בעבודות הדורשות הכשרה קצרה ומיומנות מעטה (חושן וקורה, 2007; חסון, 2001; חקק, 2004; Lieberman, 2007; Blumen, 2007). המעמד הכלכלי הנמוך יחסית המאפיין את הקבוצה החרדית בישראל כולה ובסנהדריה בפרט מאפשר לנו כחוקרים להזניח את מקומו של הממד הכלכלי ולהתמקד בזהות התרבותית-אתנית כמחוללת תהליכי היבדלות במגורים ברמת משק הבית. דינמיקת המגורים בסנהדריה עשויה אפוא לשמש דוגמה למקומם של יחסי גומלין אתניים בקרב קבוצות אוכלוסייה הדומות זו לזו במובנים רבים, אך מעוניינות להגן על זהותן המובחנת ולשמר אותה. צמצום מקומו של הממד הכלכלי יסייע לנו להגיע לתובנות באשר לקודים החברתיים העמוקים היוצרים היבדלות בתוך האוכלוסייה החרדית, בירושלים ובמקומות אחרים. במבט רחב יותר, המקרה החרדי יסייע בהבנת תהליכים דומים המתרחשים בקרב אוכלוסיות מרכז עיר השוכנות בכפיפה אחת בסביבות עירוניות צפופות.

היבדלות במגורים

היבדלות במגורים היא תופעה מוכרת המאפיינת ערים היסטוריות ומרקמים עירוניים בני זמננו. באמצע שנות השבעים הניח ספייר (Speare, 1974; Speare, Goldstein & Frey, 1975) יסודות למידול תהליכי היבדלות במרחב לפי כמה גורמים עיקריים המשפיעים על שיקולי המיקום של פרטים (ראו גם Kasarda, 1972, 1978). על בסיס זה מקובל כיום להבחין בין כוחות חיצוניים הגורמים להדרת אוכלוסיות מיעוט ממקומות מבוקשים לכווחות פנימיים המעודדים הסתגרות והתכנסות של קבוצות אוכלוסייה מובחנות (Aaronsen, 2002; Atkinson & Flint, 2004; Bolt, van Kempen & van Ham, 2008; Brown

1 "איני מכירס" הוא כינוי לזרמים שוליים ולמיעוטים בתוך החברה החרדית.

& Moore, 1970; Farley, Krysan, Jackson, Steeh & Reeves, 1993; Knox & Pinch, 2000; Malouats & Karadimitriou, 2001; Mycoo, 2004; Telles, 1995). תבניות מרחביות בדלניות הן תוצר של הגירת משקי בית ושל החלטות השתקעות שקיבלו פרטים. בתהליך חשיפת הכוחות ועוצמתם מבחינים חוקרים בין עמדות מוצהרות (stated preferences), קרי עמדותיהם העקרוניות של יחידים ומשפחות באשר למגורים בסמיכות מרחבית לשונים מהם, ובין עמדות נגלות (revealed preferences), המשתקפות בהתנהגות בפועל של פרטים וקבוצות בעת בחירת מיקום מגורים (Giffinger, 1998; Iceland, 2004; Ihlanfeldt & Scafidi, 2002). הן העמדות המוצהרות והן העמדות הנגלות הן כלים מחקריים המאפשרים להבין את הדינמיקה העירונית. מחקרים רבים הצביעו על כך שהעמדות המוצהרות מושפעות מהערכת הפרט את הסדר החברתי-מרחבי המקובל, והשוואה ביניהן לבין העמדות הנגלות מאפשרת להעריך את הפער בין הערכים המוצהרים ולבין הערכים שעל פיהם מתנהגים הפרטים בפועל (Benenson, 2004; Benenson & Torrens, 2004).

התפיסה המקובלת שהתגבשה במחקר בנושא היבדלות במגורים מבחינה בין היבדלות הנוצרת על רקע פערים כלכליים ובין דינמיקות של היבדלות שאינן כלכליות ומביאה בחשבון הן גורמים כלכליים והן גורמים שאינם כלכליים כמחוללים סגרגציה (למשל Clark & Withers, 1999; Gottdiener, 1997; Mills & Hamilton, 1989; Telles, 1995). ההנחה המקובלת היא שהקשר בין אפיונים תרבותיים ואתניים לאפיונים כלכליים הוא שמכתיב את ההיבדלות במרחבי המגורים (Borjas, 1998). יתר על כן, מאחר שהגורם הכלכלי נלווה למאפיינים אחרים, דוגמת מעמד חברתי, דת, שלב במעגל החיים או מאפייני סגנון חיים, הוא מטשטש את מנגנון השפעתם של שיקולים לא כלכליים הפועלים ברמת משק הבית היחיד ותורמים לתהליכי היבדלות. לפיכך השפעתם של הגורמים הלא כלכליים על ההיבדלות במרחבי המגורים, ובעיקר אופן פעולתם בסביבה הפנים-עירונית, נשארת מעורפלת. עם זאת, עוצמתו של הגורם הכלכלי אינה אחידה. חוקרים רבים טוענים שמאחר ששכונת המגורים מורכבת מפרטים בעלי רמה כלכלית דומה, השפעת הגורם הכלכלי בתוך השכונה מתמתנת (Johnston, Poulsen & Forrest, 2007; Kleinberg, 1995). מאחר שהמחקר הנוכחי נערך בשכונה חרדית, שאוכלוסייתה די הומוגנית מבחינת יכולות כלכליות, אנו נוטים להניח שכווח של הרכיב הכלכלי בדינמיקה הפנים-שכונתית שלה יהיה שולי. על רקע זה אפשר להתמקד בממד האתני וביחסים שבין קבוצות האוכלוסייה כמפתח להיבדלות הפנים-שכונתית ולהבנת מאפייניה של ההיבדלות כתוצר של העדפות הפרט.

סקודה ושליונג (Sakoda, 1971; Schelling, 1971, 1974) הציעו תפיסה של היבדלות לא כלכלית בין דיירים המשתייכים לכמה קבוצות אתניות שונות. לטענתם, כל אחד מהדיירים רואה את אוכלוסיית הסביבה כמורכבת מדומים, קרי דיירים המשתייכים לקבוצה שלו, ושונים, כלומר דיירים המשתייכים לקבוצות אחרות. המודל שיצרו העלה שהחלטות הדיירים אם להישאר או לעזוב מלמדות שהם מעדיפים לגור באזורים שבהם מרכיב אוכלוסיית הדומים עולה על סף מסוים. במחקר הנוכחי, שנערך בסנהדריה בשנים 1996-2008, בחנו את תבניות ההיבדלות המונעות, כאבחנתו של שליונג, מתוך העדפות דיירים לגור בסמוך לדומים להם ולהתרחק משונים.

החברה החרדית: היבדלות כאורח חיים

במחקר הגיאוגרפיה החברתית מתגבשת ההערכה שחקירת הערכים הדתיים והמוסר החברתי המתקשר אליהם חיונית להבנת ההתנהגות המרחבית של קבוצות אוכלוסייה בעלות זיקה דתית, ובעצם של כל אוכלוסייה עירונית (Valins, 1999; Pacione, 2006; Buttimer, 2000). כמו כן, בעשורים האחרונים גדל העניין במגוון היבטים של הגיאוגרפיה של הדת, למשל התפרוסת המרחבית של דתות בקני מידה לאומיים ועירוניים (Park, 2005; Proctor, 2001; Warf & Winsberg, 2008; Zelinski, 2001; 2006); המשמעויות וההשפעה המרחבית של מקומות קדושים (Kong, 1993, 2001); הגיאוגרפיה של העלייה לרגל והתפתחותה של תירות מקומות קדושים (Collins-Kreiner, 1999; Collins-Kreiner & Kliot, 2000; Park, 2005).

ואולם, המחקר על יחסי הגומלין בתוך האוכלוסייה החרדית ועל הקשר של יחסים אלה למרחב העירוני נמצא בחיתוליו (חסון, 1996א, 2001; רותם, 2004). אף שאוכלוסייה זו נוטה להסתגר במובלעות ענקיות בערים מרכזיות בעולם דוגמת ניו יורק ולונדון (Valins, 2003), יחסים חברתיים-מרחביים בין הזרמים החרדיים נחקרו באופן חלקי בלבד.

בני החברה החרדית מגדירים עצמם באמצעות מחויבותם להלכה, מכלול הדינים והמצוות היהודי. שלהב ופרידמן (1985, עמ' 6) מסבירים את המחויבות ללימודי הקודש (בעיקר התלמוד ומפרשיו) כ"עולם התוכן התרבותי הלגיטימי הבלעדי [...] תוך נטייה ברורה לבחור באלטרנטיבות המחמירות המוצעות בספרות הפסיקה". כל אחד מהזרמים החרדיים אימץ שיטות מסוימות בהלכה, והמשותף לכולן הוא ההכרח לגור בקרב אוכלוסייה חרדית, לציית למצוות ולמנהגים ולשמר את המסורת המזרח-אירופית החרדית (Berman, 2000).

אופיו הייחודי של אורח החיים החרדי מאגד את רוב האוכלוסייה החרדית בישראל, ובסנהדריה בפרט, ברמה כלכלית דומה ונמוכה. החרדים אינם מעורבים באוכלוסייה הכללית, ורובם אינם משתתפים בצבא. בסיוע תמיכה, שרובה מגויסת במוסדות צדקה בחו"ל ומיעוטה מממשלת ישראל, הם מייחדים את חייהם ללימודי הקודש, ולכן פרנסתם מוגבלת. בתקופות של שפל כלכלי נגרמת פגיעה קשה גם בכלכלתם. יש לציין שמצבו הכלכלי של הפרט אינו מייצג את כוחה הכלכלי של הקהילה: שלהב ופרידמן (1985) מתארים את כוחה הכלכלי של הקהילה החרדית המאורגנת כ"חברת מוסדות" וכוללת מערכת שירותים רחבת היקף העונה על צורכי הפרט והמשפחה בתחום החינוך והרווחה (חושן, 2001; Blumen, 2007).

נטייה כלכלית-חברתית זו, בשילוב הרתיעה החרדית מאורח החיים המודרני, הובילו את הקהילה החרדית לבחור בהיבדלות טריטוריאלית חדה (חקק, 2004; יונה וגודמן, 2004; Shilhav, 1993). הפילוג המרחבי אינו עיקרון הלכתי כי אם אמצעי לחיות בקרב קהילת דומים, המנותקת מהחיים המודרניים ומהחילונית. המטרה העיקרית במאבק החרדי על הטריטוריה המובדלת היא לשמור על הדור הצעיר מפני האיום הטמון לידם בתרבות החילונית. סיון וקפלן (2003) אומרים שהחברה החרדית בורת את תוצרי אורח החיים המודרני בקפידה: אחוז גבוה מקרב בני העדה החרדית (87%) מחזיקים ברשותם טלפון סלולרי, ואילו מספר המכוניות למשפחה נמוך ביותר, והשימוש במעליות בבתי מגורים נדיר. לתופעה זו השפעה ישירה על גובה הבניינים בשכונות חרדיות ועל הקומפקטיות העירונית. ולמרות הצפיפות ותנאי המחיה הירודים בשכונות החרדיות, האדם החרדי קשור למקום, וגם

כשמצבו הכלכלי משתפר, הוא מעדיף לחיות בקרב האוכלוסייה שאליה הוא משתייך. לכן הביקוש למגורים בשכונות חרדיות נותר גבוה.

בעיני רוב בני הזרמים החרדיים, למגורים בירושלים יש ערך רב, והמגורים המבוקשים מכולם הם אלה שנמצאים במרחק הליכה מאתרים המקודשים ליהדות. וכך, למרות ההגירה הקבועה אל מחוץ לעיר, האוכלוסייה החרדית בירושלים ממשיכה לגדול (חושן, 2001), וצורכי השיכון שלה מתרחבים, בעיקר בגלל גיל הנישואין הנמוך ורמות הפריון הגבוהות. מלבד התרחבותן של השכונות החרדיות עצמן, בשני העשורים האחרונים אפשר לזהות גם תבניות חוזרות של כניסת חרדים לשכונות חילוניות (קמחי, 2002). בדרך כלל נפתח התהליך בהתיישבות של כמה משפחות חלוצות באזור חילוני, וכעבור זמן נבנים בסמוך מוסדות חרדיים, בעיקר בתי כנסת וישיבות, ובעקבותיהם מתגברת ההגירה של משפחות חרדיות ומתחילה עזיבה של חילונים. כיום, הן הנוכחות החרדית והן העזיבה החילונית מורגשות כמעט בכל השכונות הצפוניות של ירושלים, ותהליך דומה מתקיים במידת מה גם בחלקים הדרומיים והמערביים של העיר.²

במצב זה מתפתח מאבק טריטוריאלי בין היהודים החרדים לחילונים על דמותה היהודית של בירת ישראל. שלהב (Shilhav, 1993) טוען שההתפשטות החרדית בירושלים מבטאת, מלבד הצורך האמיתי בהתרחבות, גם אסטרטגיה מרחבית הניכרת בנטייה לפלוש לשכונות חילוניות ולהדיר מהן את אוכלוסייתן המקורית. ואכן, בתרבות הישראלית נתפסת ההתפשטות החרדית כניסיון להשתלט על צביונה של העיר ו"לחרד" אותה. זהו המקור ל"מאבק על ההגמוניה בירושלים" המתואר אצל חסון (1996, 2001) ואצל כותבים אחרים (חסון וגונן, 1997; 1996; 2000; Horn).

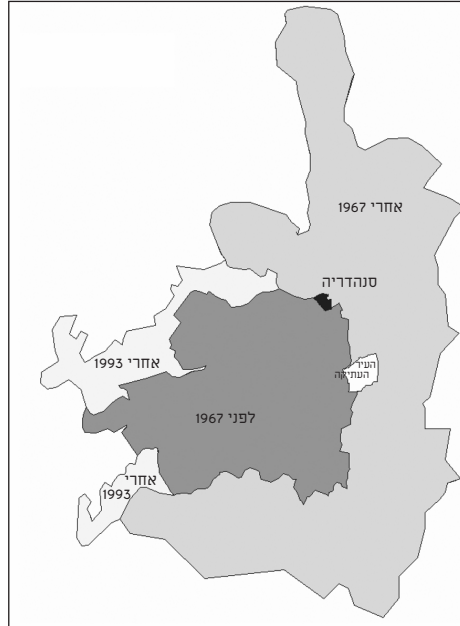
סנהדריה: מיישוב ספר למרכז מטרופוליני

על גבעה הצופה לעיר העתיקה, סמוך לגבול ירדן ולקברי הסנהדרין,³ הוקם בשנת 1926 שיכון פאג"י (פועלי אגודת ישראל) כיישוב ספר על חלקות חקלאיות בבעלות יהודית פרטית. שיכון זה התרחב והיה לסנהדריה, כיום אחת השכונות הוותיקות במרכז הדתי של ירושלים (איור 1). לאחר מלחמת 1967 עברה סנהדריה, הסמוכה כאמור לעיר העתיקה ולכותל המערבי, תהליך עיור מואץ והפכה עד מהרה לשכונת מרכז עיר מבוקשת בקרב האוכלוסייה החרדית. הוקמו בה מוסדות דת מרכזיים, ואלה החלו לספק שירותים לקשת רחבה של אוכלוסייה

2 לדברי מנחם גרשוני, סגן וממלא מקום של מנהל האגף למידע תכנוני ומיפוי בעיריית ירושלים (בריאיון מ"ז בדצמבר 2004), התפשטות האוכלוסייה החרדית אכן מתרחשת בד בבד עם עזיבת החילונים את ירושלים, אך לדברי חושן (2004), מתקיימת כל העת גם הגירה של צעירים חרדים אל מחוץ לגבולות העיר.

3 חשיבותו של גן הסנהדרין ירדה לאחר מלחמת 1967, עם הגדלת הנגישות לאתרים היהודיים שבתחומי העיר העתיקה.

חרדית בשכונה ומחוצה לה.⁴ עד שנות השמונים הסתיים תהליך הבינוי בשכונה, וכיום מחירי הדירות בה, הן לקנייה והן לשכירה, גבוהים יחסית, ביטוי למיקום הפנים-עירוני הנחשק, למגוון המוסדות ולסטטוס הגבוה של האוכלוסייה. לעומת זאת, איכות הדירות בשכונה ירודה: רוב הדירות קטנות יחסית (פחות מ-70 מ"ר), ממוקמות בבניינים מוזנחים ואינן מתאימות למשפחות החרדיות ברוכות הילדים (ממוצע נפשות במשק בית חרדי לפי מפקד 1995 עומד על 5.3 [גורביץ וכהן-קסטרו, 2004]).

איור 1. התפתחות ירושלים לפני מלחמת 1967 ואחריה (סנהדריה מודגשת)

במבט חטוף נראית סנהדריה כשכונה חרדית הומוגנית, אך מבט מעמיק חושף מבנה עירוני מורכב המשקף חוקים ומוסכמות נוקשים. במרחב העירוני המוגבל של השכונה מתמודדים בני הזרמים החרדיים עם אילוצים מרחביים וציוויים חברתיים המגבילים את התפשטותם ואת האינטראקציה ביניהם. כל אחד מהזרמים המתגוררים בסנהדריה פיתח מערכת קודים חברתית בעלת ביטוי מרחבי. לפיכך בהמשך הדברים נציג את מגוון הזרמים החרדיים המתגוררים בסנהדריה ואת יחסי הגומלין ביניהם, ולאחר מכן ננתח היבטים בהתנהגותם המרחבית. יצוין שאין בכוונתנו להצביע על הבחנות תיאולוגיות בין הזרמים החרדיים, אלא להתמקד ביחסים החברתיים והמרחביים השוררים ביניהם.

4 בסקר השטח שערכנו נמצאו בסנהדריה 115 מוסדות, לרבות בתי כנסת, ישיבות וגני ילדים. רוב המוסדות ממוקמים בתוך דירות מגורים ובמקלטים.

שיטת המחקר

המגבלה העיקרית בחקר האוכלוסייה החרדית היא היעדר נתונים. החרדים נרתעים מלשתף פעולה עם הרשויות ועם חוקרים ולחשוף מידע בסיסי או שיקולים ואילוצים שמנחים אותם. כך נוצר מצב שבו אין לרשויות מידע בדבר מספר התלמידים הלומדים במוסדות החינוך המוכרים שאינם רשמיים ובמוסדות הפטור שאינם בפקוח של משרד החינוך ואינם מקבלים שירותי חינוך מהעירייה (חושן, 2001; עיריית ירושלים, 2007). קושי זה הביא אותנו לאסוף מידע על זהותם של תושבים בסנהדריה באמצעות סקר שטח עצמאי שערכנו בשנת 2008 ברמת יחידת המגורים. בסופו של דבר, כמעט בכל הדירות עלה בידינו לזהות את הזרם החרדי של הדיירים שהתגוררו בדירה מאז שנת 1966 או משנת הקמתה ועד עתה.

השכונה נסקרה באמצעות שלושה סוקרים, צעירים חרדים שנשאו שאלונים מדלת לדלת ושאלו את אותן השאלות באופן דומה. הסוקרים נבחרו על סמך היכרותם המעמיקה עם הזרמים באוכלוסייה החרדית, עד כדי כך שיכלו להעריך לפי המזווה, השמות וסימנים אחרים את הזרם שאליו השתייכו הדיירים עוד בטרם נפתחה בפניהם הדלת. במקרים שבהם הייתה אי התאמה בין הדייר בדירה ובין האפיונים החיצוניים שלה, הונחו הסוקרים לברר את אי ההתאמה באמצעות שאלות ישירות ולמלא את השאלון בהתאם לדייר בפועל. במקרים המעטים שבהם סירב הדייר לשתף פעולה, הונחה הסוקר לברר את המידע עם השכנים. למרות חששות מוקדמים מאי שיתוף פעולה, אחוז המשתתפים הגיע ל-97%.

נתוני הסקר חוברו לנתוני מגורים, תשתיות, טופוגרפיה, כבישים ובעלויות שסופקו מעיריית ירושלים (מעודכנים לשנת 2004). יחד שימשו כל אלה בסיס מידע גיאוגרפי הכולל אלפי תצפיות ברמת התא המשפחתי היחיד, המאפשר להעריך תהליכי היבדלות מרחבית ברזולוציה של דירה יחידה משנת 1966 ועד ימינו (באמצעות תוכנות ArcGIS ו-GeoDa). על סמך מידע מתצומי אוויר המכסים את השכונה ברזולוציה גבוהה, חילקנו את התקופה הנחקרת לשבע תקופות משנה: 1973-1968, 1982-1974, 1988-1983, 1995-1989, 2001-1996, 2006-2002, 2008-2007.

בסך הכול יש בסנהדריה 976 דירות ב-115 בניינים, ו-17 מהבניינים מאוכלסים במוסדות. ביתר 98 בנייני המגורים ממקמים 67 מוסדות נוספים, 869 דירות מגורים ו-40 דירות שמשלכות שימושים (דוגמת גן ילדים ומגורים).

כאמור, מסד נתוני הזמן-מרחב שיצרנו מאפשר להעריך תבניות מגורים ברזולוציה של דירה יחידה, בניין וכלל השכונה, מתוך התייחסות למיקרו-דינמיקה בסביבה מוגבלת. יתר על כן, שיתוף הפעולה הפורה של אוכלוסיית השכונה והיכולת לשייך את הנתונים שנאספו לתצפיות ולמידע המרחבי שברשותנו אפשרו לנו להשוות בין העמדות המוצהרות לעמדות הנגלות ולקבל תמונה מקיפה של תהליכי היבדלות פנימיים.

ההיבדלות המרחבית ברמת השכונה נאמדה באמצעות אינדקס השכן הקרוב (Moran I) לחישוב קורלציות מרחביות (Zhang & Linb, 2007). אומדן הסגרציה בבניין היחיד נעשתה בסיוע קריטריון Kolmogorov-Smirnov (Sheskin, 2007). פירוט על האינדקס והקריטריון מובא בנספח 1.

השחקנים בזירה: קבוצות האוכלוסייה בשכונה

סנהדריה מאוכלסת כאמור בבני ארבעה זרמים חרדיים עיקריים: חסידים, ליטאים, חוצניקים (שרובם ליטאים-אמריקאים) וספרדים. בצדס חיים בשכונה גם מיעוט של דתיים לאומיים וחילונים. הגדרת הזרמים החרדיים היא פנים-חרדית, כלומר תואמת את הדרך שבה האוכלוסייה החרדית מגדירה את הזרמים בתוכה. כל אחד מהזרמים כולל זרמי משנה המקושרים לרב, לאדמו"ר או לבית כנסת מסוים. בני הזרמים נבדלים זה מזה בלבושם ובשפתם, בגישתם לעבודה לשם פרנסה מול עבודת קודש ובאופיו של המרכז הדתי שלהם. למשל, חסידות היא בדרך כלל קהילה על-מקומית המאורגנת סביב חצר האדמו"ר המשמשת כליבה (אטקס, אסף ודן, 1999), ואילו למרכז הרוחני, לבתי הכנסת ולישיבות של הליטאים יש אופי נייד. כל אחד מהזרמים החרדיים מקים מוסדות שמשותפים את בני הזרם באופן שמצמצם מגע עם בני הזרמים האחרים. על פי רוב, בני הזרמים אינם מקיימים יחסים הדדיים ביניהם ונמנעים מלהינשא לבני זרמים אחרים. כמותם, גם הדתיים הלאומיים והחילונים אינם מקיימים יחסים הדדיים ביניהם ובינם לבין הזרמים החרדיים, משתמשים במוסדות חינוך נפרדים, ובדרך כלל נמנעים מקשרי נישואין מעורבים.

חסידים

החסידות מדגישה עבודה שבלב ומלבה רגש ודבקות מתוך יראת שמים. המנהיגות החסידית היא שושלתית, קרי עוברת מדור לדור, מאב לבנו. חיייהם של החסידים מתרכזים סביב חצר האדמו"ר, מנהיגם. מלבד תפקידו הרוחני כמקשר בין האדם לאלוהיו, האדמו"ר הוא גם גורם מלכד מרכזי בחיי היומיום של קהילתו (גרין, 2001; דן, 1992; מרכוס, 1987; פייקאז', 1990). לחסידות ארבעה זרמים מרכזיים הקרויים על שום ערי המוצא שלהם: ויז'ניץ, בעלז, גור וצאנז. החסידים עוטים לבוש ארוך, דוברים יידיש, מחזיקים בעסקים קטנים או עובדים כשכירים בעסקים אלו (Poll & Helmreich, 2006).

החסידים מתחתנים בדרך כלל בקרב החצר שלהם, ובתוכה הם מנהלים גם את רוב קשריהם החברתיים. חיי היומיום החסידיים מתנהלים סביב מנהיג הקהילה, והחסידים רואים עצמם כמשמרים מנהגים מארצות מוצאם. חרף התחרות על המעמד בתוך הקהילה, שנקבע כפועל יוצא מהקרבה למנהיג, רמת האינטגרציה והערבות ההדדית בקהילה גבוהות (אטקס, אסף ודן, 1999; פייקאז', 1990). צאצאי מנהיגי הקהילה נישאים בדרך כלל לבני מנהיגים מחצרות אחרות, וכך נוצרים קשרים בין החצרות החסידיות השונות. קשרים בין חסידים לבני זרמים חרדיים אחרים, דוגמת ליטאים, אינם מקובלים.

ליטאים

הליטאים⁵ הם קבוצת עילית תורנית המחזיקה בעמדת מנהיגות בעולם התורה וקובעת את הנורמות בחברה החרדית על כל זרמיה (אטקס וטיקוצ'נסקי, 2004; שטמפפר, 2005). המרכז

5 במאה ה-18 חל קיטוב בין החסידים לליטאים בשאלת הדרך הנכונה לחיות ברוח התורה ותפקידה של ההנהגה. הגאון מווילנה (בירת ליטא) פסל את בתי המדרש החסידיים מחשש למשיחיות השקר שעלולה להיווצר סביב האדמו"ר ותמך בלימוד ישיבתי שבו מקומו של הרב בחיי הפרט אינו כוללני (אטקס, אסף ודן, 1999).

הדתי הליטאי נייד יחסית לזה של החסידים משום שהליטאים מتركזים סביב תרבות ישיבתית בעלת דרך אמונית ולא סביב חצר רבנית מסוימת (אטקס וטיקוצ'ינסקי, 2004; זלקין, 2006). בני הזרם הליטאי לובשים חליפות שחורות קצרות ודוברים עברית. לימודי הקודש נחשבים אצלם ערך תרבותי מרכזי בחיי הפרט המקים את ביתו על יסודות איתנים. מעמדו החברתי של הפרט נקבע על פי אילן היוחסין שלו: ככל שדורות רבים יותר של המשפחה הם חרדיים, כך המעמד החברתי של הפרט גבוה יותר. עלייה בסולם החברתי תלויה גם בהיות האדם "תלמיד חכם" המשקיע ומצליח בלימודי הקודש (אטקס וטיקוצ'ינסקי, 2004; זלקין, 2006). הפרנסה המשפחתית מקורה בדרך כלל במשכורת האיש ובמלגת הלימודים שמקבל הגבר ממוסד הלימוד החרדי.⁶

חוצניקים

בסנהדריה מתגוררים חוצניקים רבים, שרובם ליטאים-אמריקאים ומערב אירופאים שבאים ללמוד בישראל במשך כמה שנים בעודם משמרים זיקה לביתם בניכר. הליטאים החוצניקים דומים באמונתם לליטאים הישראלים, אך נהנים בדרך כלל מאמצעים כלכליים משופרים בהיותם נתמכים על ידי משפחותיהם שבארצות-הברית ובמערב אירופה. החוצניקים מקיימים יחסים קורקטיים עם הליטאים המקומיים, אך מקפידים לדבר בשפת האם שלהם, בעיקר אנגלית, ולשמר את תרבותם במנותק משכניהם (גונן, 2005; Waterman, 1989; Waterman & Kosmin, 1988).

ספרדים

בהגדרה זו נכללים צאצאי יהדות ארצות האסלאם וכן צאצאי היישוב הספרדי הישן וקבוצת דוברי הלדינו. למרות הגיוון התרבותי הנובע מסגנונות החיים ומדרכי התפילה בארצות המוצא, הספרדים דומים זה לזה – ונבדלים מבני הקבוצות האחרות – ברקע האתני, התרבותי והמוסדי שלהם (ליאון, 2006). בתחילת המאה העשרים נוצרו המוקדים הראשונים של חרדיות ספרדית כמקור לתודעה ופרקטיקה דתית עצמאית, ובשנת 1923 הוקמה ישיבת פורת יוסף כדי להעמיד קבוצה של רבנים ספרדים שישמשו מנהיגות דתית לציבור הספרדי בישראל. בשנת 1984, עם הקמתה של תנועת ש"ס, המפלגה הפוליטית הספרדית, גדלה השפעתה של האתניות הספרדית בפוליטיקה בישראל, ומאז נעשתה ש"ס תנועה חברתית רחבת היקף (הורוביץ, 2000; ליאון, 2006). ואף על פי כן, הספרדים נדחים מהעולם החרדי האשכנזי וממוסדות החינוך החרדיים. דחייה זו הביאה להקמת מוסדות חרדיים ייחודיים לספרדים, הנהנים מתמיכה ממשלתית רחבה (פרידמן, 1991). כיום, יותר ויותר ספרדים מתנערים מהאתניות, אינם מקבלים את הסמכות הרבנית של ש"ס ומתחילים להגדיר עצמם כליטאים.

דתיים לאומיים

בני הזרם הדתי-לאומי משלבים את מחויבותם להלכה היהודית עם זיקה לאורח החיים המודרני ולערכי הציונות. קבוצה זו ממשיכה את תנועת הציונות הדתית ששורשיה נעוצים בסוף המאה ה-19. כיום הדתיים הלאומיים הם חלק בלתי נפרד מהחברה המודרנית,

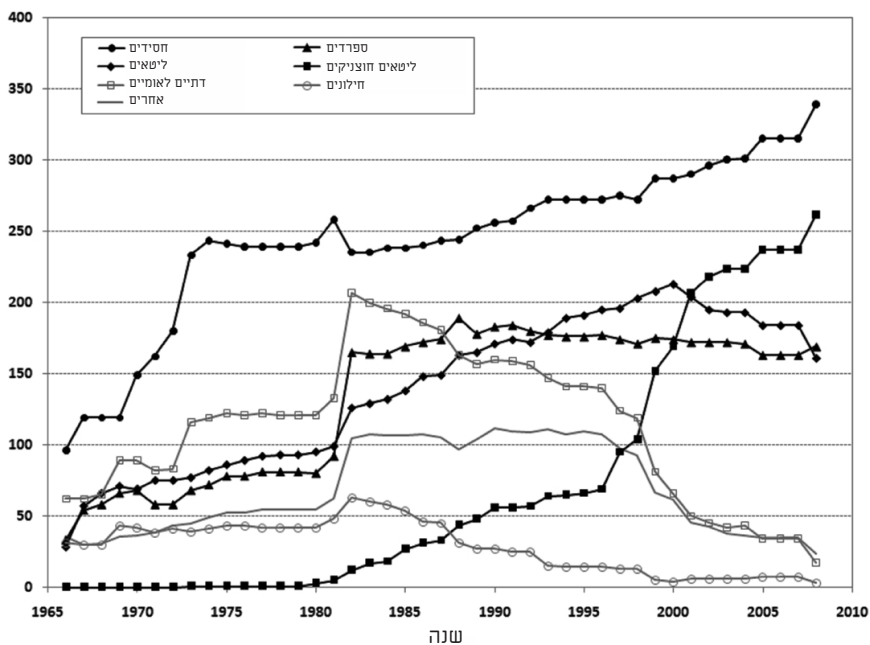
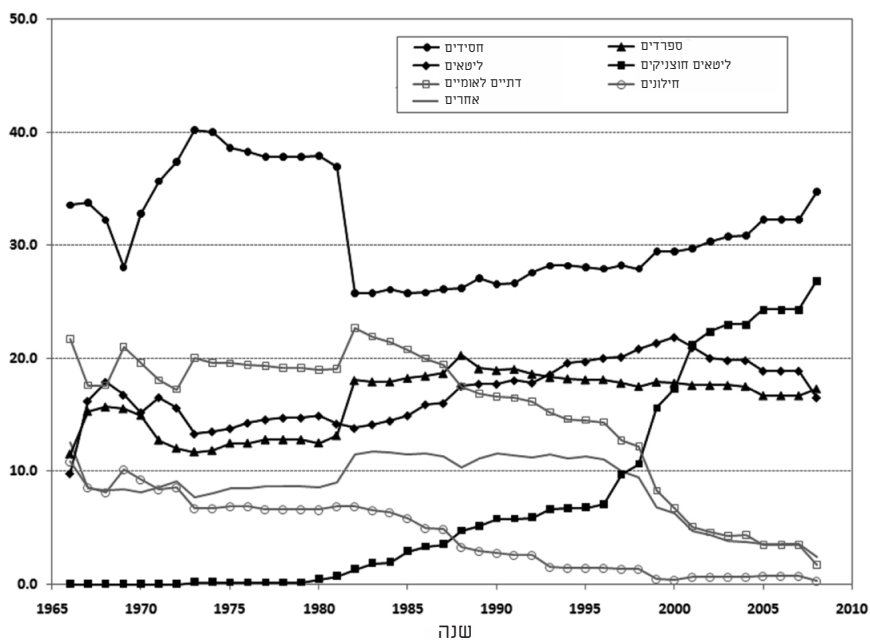
6 ריאיון עם שרונה ארליך (29 בדצמבר 2008), מתכננת שכונתית באזור סנהדריה בין השנים 1990-2001. מתגוררת בסנהדריה מאז שנות השמונים ומשתייכת לזרם הליטאי.

מהכלכלה ומאורח החיים הישראלי (רביצקי, 1984; Liebman & Don-Yehiya, 1983). שלהב ופרידמן (1985, עמ' 12) מסבירים כי "היהודי החרדי יראה כקיצוני בעיני הדתי-המודרני, ואילו זה יראה בעיני החרדי כפשרן ומי שדתיותו פגומה". הקבוצה השמרנית בציבור זה מכונה חרדים לאומיים (חרד"לים) ומאופיינת במידה של הסתייגות מהמודרנה ומהחברה הכללית ובתפיסת עולם לאומית, בדרך כלל נצית. רבים מקרב הדתיים הלאומיים תופסים את ההיבדלות החרדית כפרשנות קיצונית להלכה ומתנגדים לגישה החרדית היוצרת מערכת יחסים מתוחה עם הזרמים שאינם חרדיים (שמעוני, 2001).

חילונים

הגדרה זו כוללת קבוצה רחבה שנעה בין חילוניות יהודית לחילוניות אוניברסלית (Liebman & Cohen, 1998). החילוניות היהודית משמרת זיקות חיוביות למסורת ולמורשת היהודית כמקור תרבותי להשראה, אך דוחה את המחויבות להלכה. החילוניות האוניברסלית מאופיינת בזיקות חיוביות חזקות לערכים אוניברסליים ומדגישה ערכים ליברליים, הומניסטיים ודמוקרטיים (Malkin, 2005). הבחנה נוספת נערכת בין תומכי החילוניות האוניברסלית המחזיקים באידיאולוגיה פוסט-ציונית ובין תומכי החילוניות האוניברסלית שאינם מחזיקים בהשקפות אידיאולוגיות באשר ליהדות, אלא תומכים בחברה פוסט-עשיתית ובתרבות השוק המערבית, מדגישים אינדיבידואליזם קיצוני בהקשרים של רווח ונהנתנות אישית ותופסים את המורשת כלא רלוונטית למציאות ימינו (כהן וזיסר, 2003).

אוכלוסיית סנהדריה גדלה עד שנות השמונים בד בבד עם בנייתן של דירות חדשות, ואז נעצר גידולה. בתחילת התקופה הנחקרת (1966) התגוררו בשכונה חסידים, ספרדים, ליטאים, דתיים לאומיים וחילונים, ומספר משפחות הליטאים, החסידים והספרדים גדל בהדרגה עד ימינו (תרשים 1). משנות השמונים ואילך גדל במהירות מספרם של החוצניקים, בעוד מספרם של הדתיים הלאומיים והחילונים הלך ופחת. כיום רוב האוכלוסייה בסנהדריה היא חרדית (95%), והחילונים והדתיים הלאומיים הם היוצאים מהכלל. השכונה רשומה בעירייה כחרדית מובהקת, והיא סגורה בשבתות למעבר כלי רכב.

תרשים 1. דינמיקת אוכלוסייה בסנהדרה: (1) אחוזים (2) מספר משפחות

דינמיקה חברתית בקרב אוכלוסיית סנהדריה

חלק זה של המאמר מתמקד בדינמיקת המגורים בקרב האוכלוסיות המתגוררות בשכונה, ובייחוד בהשפעת מערכות היחסים הפנים-חרדיות על התפלגות המגורים במרחב.

היבדלות המגורים בסנהדריה

למרות אופייה המאורגן של הקהילה החרדית, מערך המגורים בסנהדריה מתנהל כשוק חופשי, ואנשים קונים, מוכרים ושוכרים דירות לפי העדפותיהם ויכולתם. בזכות מערכת היחסים הקרובה בקרב חברי הקהילה, דיירים פוטנציאליים לומדים על דירות שמתפנות מתוך מערכת המידע הקהילתית הסגורה. יחסים פנימיים חזקים בתוך הזרמים החרדיים מובילים את בני האוכלוסייה החרדית למכור ולהשכיר דירות לבני הזרם שלהם. לפי נתוני הסקר, 73% מכלל תושבי השכונה קנו או שכרו את דירתם האחרונה באמצעות יחסי קרבה משפחתיים או חבריים, ורק 25% נעזרו בסוכנים ובאמצעי פרסום (לוח 1).

לוח 1. מקורות מידע – כיצד למדו הדיירים על דירה מתפנה בטרם רכשו או שכרו את דירתם		
מקור המידע	%	N
פרסום	7.5	68
סוכנויות תיווך	17.1	155
קשרי משפחה	53.6	488
קשרי חברות	16.6	151
ירושה	3.3	30
אחרים	1.9	17
סך הכול	100	909

בחינת העמדות המוצהרות בקרב דיירי השכונה כפי שהן מופיעות בלוח 2 מעידה על החשיבות היחסית הניתנת לקרבתם של מוסדות למקום המגורים, למחיר הדירה ולזהות השכנים. ראשית, מאחר שסנהדריה ממוקמת במרכז העיר, סמיכותם של מוסדות רלוונטיים מובטחת, ונראה שזו הסיבה לכך שרק 15% מתושבי השכונה בחרו במיקום המוסדות כשיקול מכריע בבחירת הדירה. שנית, 20%-30% מהאוכלוסייה, ובמקרה של החוצניקים יותר מ-30%, הגדירו את מחירי הדירור חשובים מאוד עבורם. שלישית, אף על פי שדיירי השכונה חיים בקרב יהודים חרדים, יותר מ-50% מהם, בני כל הזרמים החרדיים, דיווחו שהזרם שאליו משתייכים השכנים היה שיקול מרכזי לבחירת הדירה. חשיבות זהותם של השכנים גדולה בייחוד בקרב בעלי הדירות, ו-65% מהם דירגו את זהות השכנים כמרכזית, לעומת 43% מהשוכרים. ומאחר שרוב הדיירים בסנהדריה הם בעלי הדירות (68% מדיירי השכונה), חשיבות השיקול של זהות השכנים עשויה להשפיע על מבנה השכונה. לנוכח ממצאים אלו ביקשנו לבחון כיצד באה הנטייה המוצהרת להיבדלות לידי ביטוי ממשי במרקם עירוני ותיק וצפוף.

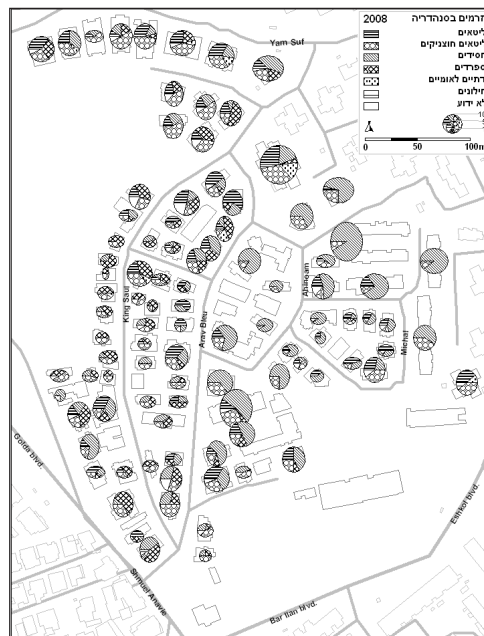
לוח 2. חשיבותם של קרבה למוסדות, מחיר הדירה וזהות השכנים בבחירת הדירה, על פי זרם

גורם / זרם	ליטאים	חסידיים	ספרדים	חוצניקים	דתיים לאומיים	חילונים
מחיר	23%	28%	21%	32%	24%	נתונים
שכנים	59%	57%	61%	50%	76%	מעטים
מוסד	14%	12%	14%	13%	0%	

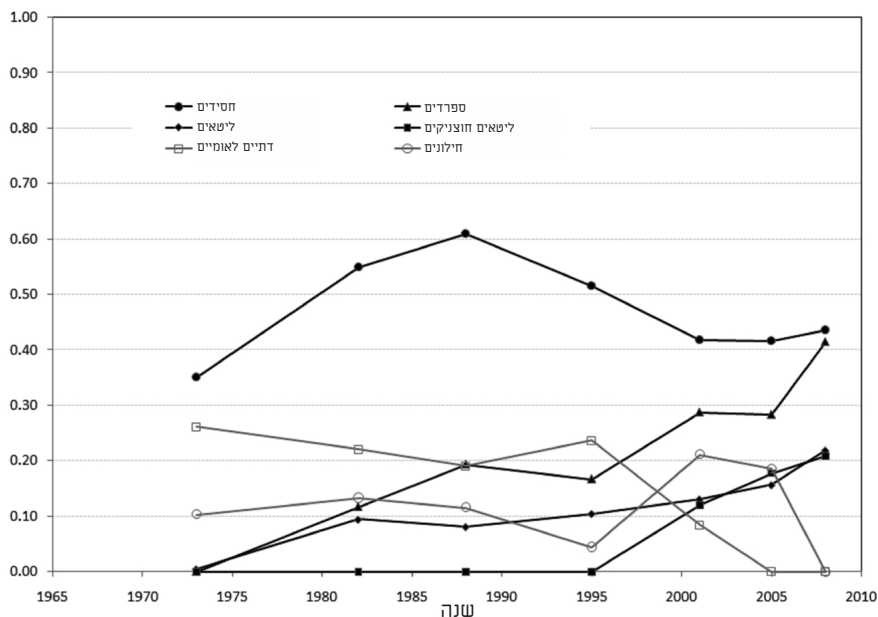
בהתבסס על מאגר הנתונים, שחזרנו את הדינמיקה במגורים של דיירי השכונה ברמת הדירה היחידה לכל שנה מ-1966 ועד 2008 (איור 2). ראינו שלמרות נטייתם החזקה של בני הזרמים החרדיים לגור בקרב דומים, התמונה המתקבלת היא של אוכלוסייה בדרגת עירוב גבוהה, ושכמה זרמים מתגוררים באותו הבניין, הרחוב והאזור. אבחנה זו אומתה באמצעות חישוב אינדקס השכן הקרוב (Moran I) כמתואר בתרשים 2. הבדיקה העלתה שהחסידיים נוטים להיות קבוצת האוכלוסייה המתבדלת ביותר, והם שומרים על גישתם הבדלנית במהלך כל השנים הנבחנו. יתר קבוצות האוכלוסייה שומרות על רמה נמוכה יחסית של סגרגציה, ורק בני הקבוצה הספרדית הגיעו במהלך שנת 2008 לרמת ההיבדלות הגבוהה המאפיינת את החסידיים.

הפער בין העמדות המוצהרות, המלמדות על נטייה חזקה להיבדלות בקרב תושבי סנהדריה, ובין העמדות הנגלות, המעידות על שילוב מרחבי בין בני הזרמים הדתיים מוסבר באמצעות ניתוח תהליכים ברמת הבניין היחיד. כדי להמחיש זאת עקבנו אחר התהליכים של חילופי דיירים בכל הדירות בשכונה. עבור כל יחידה משפחתית מזרם מסוים (D) הנכנסת לדירה, חישבנו את שיעור המשפחות מאותו זרם (D) הנמצאות באותו הזמן בבניין. כמו כן, חישבנו את שיעור המשפחות (D) המתגוררות בבניינים שאליהם לא נכנסו דיירים (D) אף שהייתה בהם דירה פנויה באותו הזמן. ההשוואה בין מבנים שאליהם נכנסו דיירים בני אותו הזרם ובין מבנים שאליהם לא נכנסו דיירים אף שהייתה בהם דירה שבעליה התחלפו, מאפשרת לבחון את ההעדפות הנגלות של בני אותו הזרם (D), ובעיקר היא מאפשרת להתחקות אחר הבניינים שבהם הם בוחרים לגור והבניינים שהם מעדיפים שלא לגור בהם. חישובים אלו נערכו לאורך כל התקופה ולמקבצים של שנים אחדות מאז 1966 ועד 2008 (לוח 3).

הבדיקה חושפת דגם התנהגות עקבי: בני כל הזרמים נוטים להיכנס להתגורר בבניינים שבהם יש לפחות 20%, וברוב המקרים 30%-50%, מבני הזרם שלהם. יתרה מכך, משפחות חרדיות נכנסות להתגורר במבנים שיש בהם שיעור כפול ועד פי ארבעה יותר משפחות הנמנות על הזרם המסוים שלהן, בהשוואה לבניינים אחרים שבני אותו הזרם לא נכנסים אליהם בתקופה הנבחנת. אם כן, למרות השילוב המרחבי הגבוה המתגלה בשכונה, הבדיקה חושפת מבנה מורכב וסמוי של בחירות בעלות אופי בדלני המשותף לבני כל הזרמים החרדיים בסנהדריה. למעשה, הדיירים בשכונה מיישמים דרך קבע את ההעדפות הבדלניות שעליהן הצהירו ובוחרים בבירור ובעקביות בסגרגציה של דומים. בחירת המגורים של תושבי השכונה חושפת מודעות גבוהה להרכב הדיירים בבניין שאליו הם נכנסים ולקיומם של דיירים בני הזרם המסוים שאליו הם שייכים. הרגישות הגבוהה להרכב האוכלוסייה בבניין המגורים חושפת פן בדלני ברור המאפיין את בני כל הזרמים לאורך כל השנים. בעינינו, נחשף כאן קיומו של סדר מחולל מרחבי-חברתי המארגן את המרחב הפנימי בשכונה הנחקרת.

איור 2. התפלגות מרחבית של ליטאים, חסידים, ספרדים, חוצניקים, דתיים לאומיים וחילונים
בבנייני דירות, סנהדריה בשנים 1966 ו-2008'

תרשים 2. ייצוג רמות של סגרגציה בקרב זרמי האוכלוסייה בסנהדרה באמצעות אינדקס Moran I להערכת קורלציה מרחבית¹

1 הקורלציה מתוארת משנת 1973, כשמספר הבניינים בסנהדרה עולה על 50. לשם הדיוק, ברמות מובהקות של 5% או 1% ערכי Moran I אמורים להיות מעל 0.1 ו-0.15 בהתאמה.

לוח 3. שיעור הדומים בבניינים שנבחרו ושלא נבחרו, על פי זרם

P	נבחר ע"י דיירים מזרם D			לא נבחר ע"י דיירים מזרם D			זרם D
	N	P	P	N	Mean	STD	
<0.001	109	50.1	27.0	237	18.4	24.5	חסידים
<0.001	108	31.3	14.9	238	14.6	17.9	ספרדים
<0.001	137	28.3	15.3	209	12.0	13.4	ליטאים
<0.001	103	19.4	17.8	213	6.4	11.5	חוצניקים
<0.001	38	32.2	16.7	308	8.0	14.0	דתיים לאומיים
<0.001	7	18.1	10.8	339	1.5	5.8	חילונים

בניסיון לאמוד את השפעתה של רמת המיקרו על הסביבה הקרובה, ערכנו חישוב נוסף שבו הובא בחשבון שיעור הזרמים בבניינים הניצבים בסביבה הקרובה של כל אחד מהבניינים הנבחרים. הסביבה הקרובה כוללת את הבניין עצמו ואת הבניינים הנושקים לו מכל עבריו. השווינו בין שיעור הדיירים מזרם מסוים (D) בסביבה הקרובה של הבניין שאליו נכנסה משפחה מאותו הזרם, ובין שיעור הדיירים בסביבתם של בניינים שלא נבחרו על ידי משפחות

מאותו הזרם באותה התקופה. גם כאן נוכחנו לדעת שדיירים מעדיפים להיכנס לסביבות מגורים שבהן שיעור הדומים להם גבוה ונמנעים מלהיכנס לסביבה שבה שיעור הדומים נמוך (לוח 4). עם זאת, השוואה בין שיעור הדומים בסביבה שאליה נכנסים דיירים חדשים ובין שיעור זה בבניין שאליו הם נכנסים מראה ששיעור הדומים בבניין תמיד גבוה יותר. לעומת זאת, שיעור הדומים בסביבות שלא נבחרו דומה לזה שבבניינים שלא נבחרו (לוחות 3 ו-4). מכך אפשר להסיק שהרכב הדיירים בסביבת הבניין משפיע על העדפות הדייר פחות מהרכב הדיירים בבניין עצמו. למעשה, נראה שברוב המקרים להרכב האוכלוסייה בבניינים הסמוכים כמעט אין השפעה על החלטות הדיירים, בניגוד להרכב האוכלוסייה בבניין היחיד, שלה השפעה רבה על הבחירה בדירה.

האדישות היחסית שבה מתקבלת סביבת המגורים הקרובה, בניגוד לחשיבות שתופס הרכב הדיירים בבניין המגורים, מלמדת שהתושבים אמנם מקבלים את היותם דיירים בחברה מעורבת, אך מעניקים חשיבות רבה לזהות שכניהם הקרובים. ההתנהגות המרחבית הנובעת ממתן חשיבות לזהות השכנים הקרובים מכונה על ידינו מיקרו־סרגציה. כמו כן, העובדה שסדר עדיפויות זה חובק את כל תושבי השכונה במשך כל התקופה הנחקרת מחזקת את הערכתנו שמדובר בסדר מחולל עמוק ויציב.

לוח 4. שיעור הדומים בסביבת הבניינים שנבחרו ושלא נבחרו, על פי זרם

סביבת הבניין ...							
P	נבחר ע"י דיירים מזרם D			לא נבחר ע"י דיירים מזרם D			זרם D
	N	P	P	N	Mean	STD	
<0.001	104	33.1	24.0	236	19.5	19.5	חסידים
<0.001	106	18.6	10.3	234	13.4	9.8	ספרדים
<0.001	135	17.4	8.6	205	14.6	9.1	ליטאים
<0.001	102	18.3	9.9	209	7.2	9.8	חוצניקים
<0.001	38	19.9	11.9	302	8.1	11.2	דתיים לאומיים
<0.001	340	1.0	3.6	333	0.8	3.3	חילונים

הקבוצה היחידה שהתנהגותה בבחירת מקום מגורים מצביעה על התחשבות של ממש בשיעור בני אותו הזרם בסביבת הבניין, נוסף על שיעור זה בבניין עצמו, היא הקבוצה החסידית. החסידים נוטים להתכנס בחלק מוגדר מהשכונה הקרוי פאג"י (ראו להלן) ושומרים על התבדלותם היחסית לאורך כל תקופת המחקר.

אופייה המאורגן של האוכלוסייה החרדית והחיבור האינטנסיבי בין יחידים מאותו הזרם משתקפים ברמת התחלופה הגבוהה של דירות בין בני אותו הזרם. בהמשך לממצאים שהוצגו בלוח 1, שלפיהם דיירי השכונה למדו על דירתם בעיקר דרך קרובים ומכרים, מצאנו שרוב הדירות נמכרות או מושכרות לדיירים בתוך אותו הזרם. הסבירות הגבוהה של דירה להימסר לדומה נראית בלוח 5. יש לציין ששיעור זה גבוה בעיקר מאז שנות השמונים, עת הגיע למיצוי מלאי הדירות למגורים בשכונה. ממצא זה מוסיף נדבך לסדר המחולל המבטיח מיקרו־סרגציה בשכונה: תושבי המקום חשים בטוחים יותר לרכוש או לשכור דירה מדומים, וכך מייצבים ומעמיקים את ההיבדלות ברמת הבניין ומשק הבית.

לוח 5. ההסתברות שבני זרם מסוים יעברו לדירה שמתפנה על ידי בן אותו הזרם

שנה	חסידים	ספרדים	ליטאים	חוצניקים
1982–1968	0.04	0.05	0.62	–
1996–1983	0.68	0.02	0.67	0.11
2008–1996	0.47	0.64	0.72	0.50

מערכת היחסים עם החסידים כזרז להיבדלות

לפני מלחמת 1967 התיישבו החסידים על גבעת פאג"י בסמוך לגבול ירדן וייסדו קבוצה דתית מסוגרת עם מוסדות קהילתיים, המאורגנת סביב חצר הרב (איור 2). עם התרחבות היישוב סנהדריה הצטרפו למקום משפחות מזרמים חרדיים אחרים.⁷ לאחר איחוד ירושלים ועד שנת 1973 אמנם נפתחו בפני האוכלוסייה היהודית בירושלים אפשרויות מגורים חדשות, אך החסידים המשיכו להתקבץ בשולי השכונה, במרחק הליכה מהכותל המערבי, ונשארו מובדלים משכניהם.

לשם הערכת היחסים הפנימיים בין החסידים ליתר הזרמים בדקנו בניינים שבהם לפחות 50% מהדיירים משתייכים לשני זרמים חרדיים, ואותם כינינו בניינים מעורבים. למשל, בדקנו מבנים שבהם חסידים (H) ובני זרם אחר (D) הם ביחד יותר ממחצית הדיירים בבניין. כפי שתואר בשיטת המחקר, כשהיחסים בין H ל-D ניטרליים, ההתפלגות המרחבית שלהם ניתנת לחישוב בינומי. באופן זה, ההשוואה בין ההתפלגות הממשית של משפחות D ו-H ובין התוצאות התיאורטיות של ההתפלגות הבינומית מאפשרת לנו להבין אילו מהזרמים נכונים לגור בצמידות לשונים מהם, ואילו מהם נוטים להימנע ממגורים בסמיכות לזרמים אחרים.

התוצאות המשתקפות בלוחות 5 ו-6 מעידות על יחסים מגוונים בין החסידים לזרמים האחרים: אף שהמגורים בסביבה חרדית נוחים ומותאמים לצורכי הפרט החרדי, הרי קרבת יתר לבני זרמים אחרים מטרידה מאוד את החסידים. בין החסידים לליטאים (לוח 6א) אפשר לראות ניטרליות מוחלטת. ניתוח מעמיק חושף שלליטאים יש אפשרויות קנייה או שכירה מוגבלות בגבעת פאג"י, ואילו בשאר חלקי השכונה ההיבדלות בין החסידים לליטאים נמוכה (איור 3א). החסידים והליטאים חולקים אלה עם אלה מרחבי מגורים בכל רחבי השכונה, ולא מצאנו עדויות להימנעות הדדית.

לוח 6. יחסים בין זוגות של זרמים בבניינים בעלי רמת שיתוף גבוהה, 2008'

א. חסידיס-ליטאים, $p=0.055$, 46 בניינים			ליטאים	חסידיס
% בניינים ללא זרם – משוער			10.2%	0.3%
% בניינים ללא זרם – מציאות			23.9%	0.0%
ממוצע מספר המשפחות בבניינים מאוכלסים – משוער			3.31	6.55
ממוצע מספר המשפחות בבניינים מאוכלסים – אמיתי			3.89	6.56
יחס בין ממוצע מספר המשפחות המשוער והאמיתי בבניינים מאוכלסים			1.18	1.00
ב. חסידיס-ספרדים, $p<0.001$, 48 בניינים			ספרדים	חסידיס
% בניינים ללא זרם – משוער			10.1%	0.7%
% בניינים ללא זרם – מציאות			40.0%	6.0%
ממוצע מספר המשפחות בבניינים מאוכלסים – משוער			3.67	6.29
ממוצע מספר המשפחות בבניינים מאוכלסים – אמיתי			5.58	6.66
יחס בין ממוצע מספר המשפחות המשוער והאמיתי בבניינים מאוכלסים			1.52	1.06
ג. חסידיס-חוצניקים, $p=0.424$, 52 בניינים			חוצניקים	חסידיס
% בניינים ללא זרם – משוער			5.6%	0.8%
% בניינים ללא זרם – מציאות			8.0%	2.0%
ממוצע מספר המשפחות בבניינים מאוכלסים – משוער			3.81	5.91
ממוצע מספר המשפחות בבניינים מאוכלסים – אמיתי			3.93	5.86
יחס בין ממוצע מספר המשפחות המשוער והאמיתי בבניינים מאוכלסים			1.03	0.99

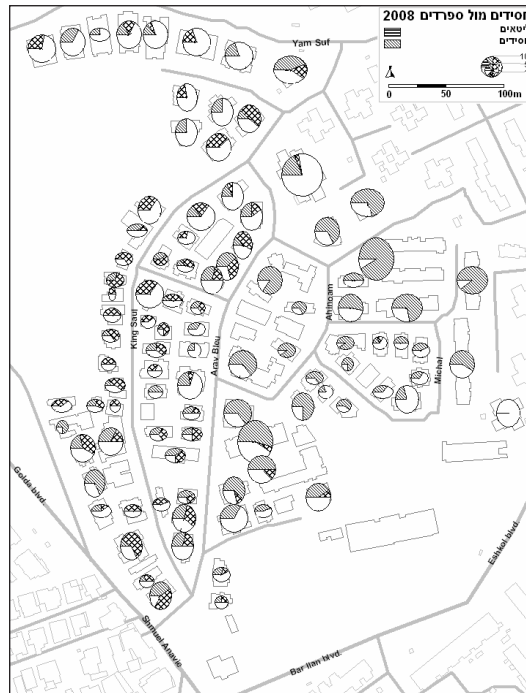
1 רמת שיתוף גבוהה נוצרת כשזרמים D_1 ו- D_2 שותפים לאותו הבניין, ושיעור הדיררים מזרמים D_1+D_2 עולה על 50%.

איור 3א. סנהדריה – התפלגות מרחבית של בני הזרם החסידי לעומת בני הזרם הספרדי בשנת 2008

1 ניתן לראות את היחסים המרחביים בין הספרדים לליטאים בשנים 1982 ו-1995 בקישור הבא:
<http://www.socis.tau.ac.il/DataFile.asp?ID=246>

היחסים בין החסידים לספרדים, לעומת זאת, שונים בתכלית. הליטאים נחשבים זרם ראוי בעיני בני הזרם החסידי, ואילו קרבה לספרדים נחשבת מביכה ולא ראויה (הורוביץ, 2000; ליאון, 2006). כך, אף על פי שהספרדים הם כ-20%-25% מאוכלוסיית השכונה, המפגש בינם לבין החסידים במרחב בניין המגורים נותר מצומצם (לוח 6). אילו הייתה מערכת היחסים שבין הזרמים האלה ניטרלית, הרי בני הזרם הספרדי היו מצויים ב-90% מהבניינים שבהם יש רוב חסידי וספרדי. במציאות מורחקים הספרדים מ-40% מהבניינים שבהם רוב חסידי, והם מתגוררים בסמיכות לחסידים רק בבניינים שבהם יש רוב ספרדי ומיעוט חסידי. אחוז הבניינים המעורבים של חסידים וספרדים נמוך במיוחד (6%). הספרדים מודרים לחלוטין מגבעת פאג"י, ואין להם דריסת רגל במרחב זה, המזוהה כמעוז חסידי (איור 3ב). המשפחות הספרדיות המעטות שהצליחו להיכנס לגבעה, בעיקר באמצע שנות התשעים, התגוררו בשכירות, ורק ספרדים מעטים מאוד מחזיקים דירה בבעלותם בגבעת פאג"י. כיום כמעט שאין דיירים ספרדים בגבעה, והמעטים שיש נדחקים למיקום שולי מובהק לאורך רחוב שאול המלך, ציר תנועה מרכזי והומה שנחשב נחות ולא נחשק, בוודאי אל מול החלק הפנימי של סנהדריה. עם זאת, ולמרות הזיהוי הספרדי של הרחוב, יש בו נוכחות של משפחות חסידיות, ללמדנו שמערכת היחסים המרחבית בין שני הזרמים אינה הדדית, קרי היא נוצרת באמצעות הדרת הספרדים מהמרחב החסידי ולא להפך.

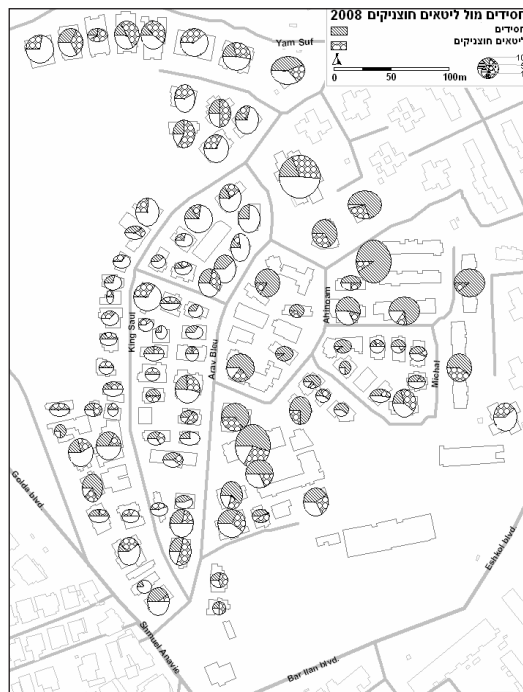

איור 3ב. סנהדריה - התפלגות מרחבית של בני הזרם החסידי לעומת בני הזרם הספרדי בשנת 2008¹

1 ניתן לראות את היחסים המרחביים בין הספרדים לחסידיים בשנים 1982 ו-1995 בקישור הבא:

<http://www.socis.tau.ac.il/DataFile.asp?ID=246>

הדרת הספרדים מבנייני מגורים ששוכנים בהם חסידים נעשתה בולטת בעיקר עם כניסתן של משפחות חוצניקים אמריקאים לסנהדריה. בשנת 2001, עם התפשטותם הניכרת בחלק המערבי של השכונה (תרשים 1, איור ג3), החלו חוצניקים להיכנס לבנייני מגורים בגבעת פאג"י. שיעור החוצניקים שרכשו דירה באזור הגבעה נותר זניח, אך החסידים מרבים להשכיר להם את דירותיהם. נטייה זו היא ניגוד חריף ליחסם של החסידים כלפי הספרדים.

איור 3.3. סנהדריה - התפלגות מרחבית של בני הזרם החסידי לעומת בני הזרם הליטאי-חוצניקים בשנת 2008'

1 ניתן לראות את היחסים המרחביים בין הספרדים לליטאים-חוצניקים בשנים 1982 ו-1995 בקישור הבא:

<http://www.socis.tau.ac.il/DataFile.asp?ID=246>

כיום החוצניקים הם הקבוצה הגדולה ביותר המתגוררת על הגבעה מלבד החסידים. נראה שהחוצניקים, בהיותם תושבים ארעיים בדרך כלל, אינם נחשבים איום בעיני החסידים המקובצים בגבעה. ייתכן שההבדל הניכר בין השפה ואורח החיים של החוצניקים ובין אלה של החרדים הישראלים הוא שמפחית את האיום על בני הזרמים האחרים. כמו כן, הקרבה אליהם אינה כרוכה בזיהוי שלילי או במבוכה. עובדה היא שבעוד שזרמים חרדיים אחרים מורחקים מהגבעה, בשנת 2008 היו 19.3% מכלל תושבי הגבעה חוצניקים, ו-62% מתוכם גרו בשכירות. כמו התהליכים הקודמים שתוארו, דינמיקה זו של מיקרו-סגרגציה ברמת התא המשפחתי מתבררת מתוך בחינה של רמת הבניין.

לא נציג כאן את תוצאות ניתוח היחסים שנערכו בין הספרדים לליטאים, בין הספרדים לחוצניקים ובין הליטאים לחוצניקים. מצאנו ששלוש מערכות היחסים האלו פועלות באופן ניטרלי, כמו מערכות היחסים בין החסידים לחוצניקים. גם כאן, היחסים הניטרליים בין הקבוצות מדגישים את ההדרה המרחבית שממנה סובל הזרם החרדי הספרדי בתוך השכונה. לסיכום, ניתוח המיקרו-סגרגציה חושף שבני הקבוצה החרדית בסנהדריה מעדיפים להתגורר בבניינים שבהם שיעור גבוה של דומים, אך אינם נוטים לדחות בני זרמים אחרים. דחייה מובהקת ניכרת רק אצל ספרדים המנסים להתגורר בקרב חסידים. רמת ההיבדלות

החסידיית חזקה די הצורך ליצור מובלעות ברמת השכונה. נראה שהאדם החרדי מונע על ידי דחף חזק להתקבץ עם בני הקבוצה שאליה הוא משתייך, אך להוציא את החסידים, דחייה של שונים בקרב יתר הזרמים היא חלשה: הסגרציה ברמת הבניין מספקת ועונה על צורכי ההיבדלות שלהם, בלי לדחות את השונים.

ממצאים אלו וההתמקדות הגבוהה יחסית ברמת הבניין היחיד מעניינים בעיקר לנוכח הספרות בתחום המיקרו־סגרציה שתוארה לעיל. רוב המחקרים מגדירים היבדלות ברמת רובע המגורים העירוני, ואילו מקרה המבחן של סנהדריה מאפשר לבחון את הנושא בשתי רמות משלימות: רמת השכונה (המקרו), כלומר ההיבדלות במגורים בקרב קבוצות אוכלוסייה חרדיות שלמות, ורמת הבניין (המיקרו), כלומר ההתנהגות הסגרטיבית של משקי בית בבניין המגורים היחיד וניתוח השפעתה על הזירה הפנים־חרדית. ראינו שיחסים חברתיים בין חרדים מקבלים ביטוי מרחבי קונקרטי באופן שמאפשר להתחקות אחר בחירותיהם הבדלניות של משקי בית ולזהות את הקבוצות המודרות ואת אלה המתקבלות על ידי הפרטים והקבוצות בשכונה. הממצא המעניין ביותר, שבו נדון בפרק הסיכום, הוא הימצאותן של תבניות התנהגות בדלניות במובהק במרקם עירוני צפוף שנדמה במבט ראשון משולב ובלתי בדלני.

סיכום: סגרציה אתנו־דתית פנים־שכונתית

מחקר זה בוחן את השפעת היחסים החברתיים והזהות האתנית על הסגרציה הפנים־עירונית בסנהדריה, שכונה פנים־עירונית חרדית בירושלים. הספרות המחקרית מניחה שגם כוחות לא כלכליים, כגון יחסים קהילתיים והסדרים אתניים, מניעים סגרציה פנים־עירונית (Brown & Chung, 2008; Peach, 1998; Wagner, 2004). לתפיסתנו, עניין זה נכון בעיקר לגבי האוכלוסייה החרדית בירושלים, שרמתה הכלכלית נמוכה יחסית (דהן, 1998, 1999). הערך הרב הניתן בחברה זו למאפייני סגנון החיים מאפשר לנו להתעלם מההסדרים הכלכליים ולהתמקד בזהות החברתית כמניעה תהליכים מרחביים בשכונה. במילים אחרות, נטרול הגורם הכלכלי מאפשר להתמקד ביחסים האנושיים ובתבניות השיקולים המניעים משפחות לבחור בדירה מסוימת ולא באחרת.

סנהדריה היא מקרה מבחן מעניין לבחינת סגרציה, היבדלות חברתית־מרחבית במרקם עירוני. זוהי שכונה מבודלת, שבה גרה בעיקר אוכלוסייה חרדית בצד שיעור זניח של דתיים לאומיים וחילונים. ברמת השכונה, סנהדריה מאכלסת אוכלוסייה חרדית מגוונת עם שני יוצאים מהכלל: גבעת פאג"י שבצפון־מזרח השכונה, שבה ניכרת היבדלות של האוכלוסייה החסידית, וצייר שאל המלך שבשוליים המערביים של השכונה, שסביבו מתרכזים בשנים האחרונות בני הזרם החרדי הספרדי. מבט מעמיק ברמה הפנים־שכונתית חושף סוג אחר של סגרציה עירונית, שאותו הגדרנו מיקרו־סגרציה. היבדלות סמויה אך חזקה זו מתקיימת ברמת הבניין היחיד וניכרת בבחירות המגורים הבדלניות של דיירי השכונה. חרף עוצמתה הרבה, אין להתנהגות בדלנית זו ביטוי במכלול השכונתי.

נתונים ייחודיים שנאספו באמצעות סקרי שטח והקיפו את כלל אוכלוסיית השכונה חשפו משחקי כוחות חזקים אך סמויים המושכים את הדיירים אל דירה מסוימת בבניין או לחלופין דוחים אותם ממנה. הרכב האוכלוסיות בבניינים מעיד על הבחנות ברורות בין

דומים לשונים, המשמשות כוח מניע לדיירים בני כל הזרמים. הבניין הוא בגדר מוקד מרחבי מרכזי שבו נפגשות העמדות הנגלות של הדיירים עם העמדות המוצהרות שלהם. הממצאים חושפים עמדות נגלות ברורות למדי, הניכרות למשל בעובדה שבני כל הזרמים נוטים לקנות או לשכור דירה מדומים להם ולהיכנס לבנייני מגורים שבהם קיים רוב מכריע של דומים. סגרגציה פנימית בבניין מקודמת באמצעות רשתות תקשורת פנימיות בתוך זרמי האוכלוסייה. מידע על דירות שמתפנות עובר ברשת הפנימית ומחזק את הנטייה הקיימת לקנות ולשכור דירה מדומים. החסידים הם קבוצת האוכלוסייה היחידה שבשעת רכישה או השכרה של דירה מעניקה תשומת לב גם לנוכחות של דומים בבניינים סמוכים, נוסף על נוכחותם בבניין שבו נמצאת הדירה המבוקשת. בני שאר הקבוצות החרדיות מקפידים להיכנס למבנים שיש בהם שיעור גבוה יחסית של דומים, אך נשארים אדישים להרכב האוכלוסייה בסביבת הבניין הנבחר. היבדלות של בני הזרם הספרדי ברמת הבניין נראית תוצאה של הדרה חברתית ממבנים ומאזורים שבהם קיימת דומיננטיות חסידית. תהליכים מיקרו־דינמיים אחראים להתקבצות משפחות מזרם אחד בבניינים מסוימים. המחקר מראה שקבוצות המיעוטים בשכונה, אלה שאינן חרדיות, נדחות מבניינים המאוכלסים בחרדים. כך הלך ופחת בהדרגה מספרם של הדתיים הלאומיים ושל החילונים בסנהדריה, עד שרובם עזבו את השכונה. השפעתם של תהליכי דחייה ברמת הבניין היחיד על בני הזרם החרדי הספרדי הייתה דומה: מאחר שהם משתייכים לזרם נחות מבחינה דתית בעיני יתר הזרמים החרדיים, הם הודרו אל החלק האיכותי פחות של השכונה, וכיום הם מתרכזים על ציר התנועה הראשי, הסואן, לאורך רחוב שאול המלך. בני הזרם החסיד, שהם רוב בשכונה, נהנים ממעמד חברתי גבוה ומסוגלים לחדור בקלות לחלק המערבי של השכונה. מנגנונים של דחייה בקרב בני הזרמים החרדיים האחרים נותרים שוליים, משום שתהליך המיקרו־סגרגציה מונע על ידי הצורך להתלכד עם דומים יותר מאשר להתרחק מזרים. תופעות ההתרכזות וההתבדלות שנחשפו בסנהדריה מעלות תהיות באשר לאפשרות קיומן גם בריכוזים עירוניים אחרים, ובעיקר בהקשר של תהליכי שילוב ודחייה באזורי מרכזי עיר ותיקים, המתוארים בספרות העירונית כאזורים משולבים המחברים בין אוכלוסיות ממגוון מעמדות חברתיות וכלכליים. הייתכן שתושבי מרכזי הערים, המתוארים כמחזיקים בגישה סובלנית ובוחרים באזורי מגורים מעורבים, מתנהלים אף הם באורח סגרגטיבי ברמת הבניין היחיד? האם אפשר שבאזורים מעורבים שאינם מעוז של אוכלוסייה חרדית דווקא, מתקיים סדר מחולל בדלני ונוצרות מיקרו־סביבות ברמת הבניין היחיד שאינן ניכרות ברמת הרחוב או הסביבה העירונית? לסיכום, ירושלים מצויה בקונפליקט פנימי עמוק הנובע מעויבתם של חילונים את העיר ומחדירה אטית של חרדים אל האזורים העירוניים החילוניים (חושן, 2004). המחקר הנוכחי מרמז שתהליכים אלו נובעים מהחלטות הפרט יותר מאשר מהחלטה מאורגנת. יחידים ומשפחות ממגוון הזרמים החרדיים נדמים כמצייתים לקוד חברתי עמוק של ארגון מרחבי, המכוון את בחירותיהם ומנחה את התנהגותם המרחבית. קודים אלו, המתקיימים ברמת משק הבית היחיד, משפיעים על הבניין ועל האזור העירוני כולו. תהליך זה משליך במיוחד על בני הקבוצות שאינן חרדיות, אך הוא מכון כלפי זרים בכלל, גם בני הזרמים החרדיים האחרים.

נספח 1

אומדן הסגרגציה המרחבית באמצעות אינדקס Moran I

אינדקס Moran I מעריך את הקורלציה בין שיעור אוכלוסייה של זרם D בבניין i ובין שיעור ממוצע של אוכלוסיית זרם D בבניינים הסמוכים לבניין i .

$$\frac{N \sum_i \sum_{j \in U(i)} w_{ij} (D_i - \bar{D})(D_j - \bar{D})}{(\sum_i \sum_{j \in U(i)} w_{ij}) \sum_i (D_i - \bar{D})^2}$$

כאשר N הוא מספר הבניינים, הוא הממוצע של שיעור אוכלוסיית זרם D בסנהדריה, ו- $U(i)$ מסמן בבניינים סמוכים לבניין i . השפעתו של w_{ij} בבנייני השכונה $j \in U(i)$ על i מחושבת כ- $w_{ij} = 1/N_{U(i)}$, כאשר $N_{U(i)}$ הוא מספר הבניינים ב- $U(i)$. הסמיכות של הבניינים מוגדרת באמצעות פוליגונים של Voronoi (Benenson, Omer & Hatna, 2002). לפי הבחנה זו, שני בניינים סמוכים אם נקודות האמצע שלהם ניתנות לצפייה זו מזו במישור.

אומדן הסגרגציה בבניין היחיד

אמדנו את נטייתו של דייר מזרם מסוים (D) להתגורר בבניין מסוים בהתייחס לשיעור הדומים שבו. הגדרנו את התפלגות הרכב הדיירים (D) מזרם מסוים בבניין (בכמות של n) באמצעות מיון בינומי עם p השווה לממוצע מרכיב ה- D בסנהדריה. בהתבסס על כך, השוונו לכל אחד מהזרמים (D) את ההתפלגות במציאות ל- D הבינומי, ונעזרנו בקריטריון של Kolmogorov-Smirnov (Sheskin, 2007). לאחר מכן, כדי לאפיין את ההבדלים בין המישור התיאורטי למציאות בהתפלגות הדיירים (D) בסנהדריה, נעזרנו בשני פרמטרים: הרכב הבניינים ללא הדיירים והמספר הממוצע של המשפחות (D) בבניינים שבהם קיימת נוכחות של הדיירים.

מקורות

- אטקס, ע', אסף, ד' ודן, י' (עורכים) (1999). מחקרי ירושלים במחשבת ישראל: כרך טו: מחקרי חסידות. ירושלים: המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית.
- אטקס, ע' וטיקוצ'ינסקי, ש' (2004). ישיבות ליטא: פרקי זכרונות. ירושלים: מרכז דינור ומרכז שזר.
- גונן, ע' (2005). בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גורביץ', ז' וארן, ג' (1991). על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית). אלפיים, 4, 9-44.
- גורביץ', נ' וכהן-קסטרו, א' (2004). תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של החברה החרדית בישראל 1996-2001, נייר עבודה. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, תחום דמוגרפיה.
- גריין, א' י' (2001). טיפולוגיה של מנהיגות והצדיק החסידי. בתוך ד' אסף (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות (עמ' 422-444) ירושלים: מרכז שזר.
- דהן, מ' (1998). האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית: חלק א': התחלקות ההכנסות בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- (1999). האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית: חלק ב': השפעת הרכב האוכלוסייה בירושלים על תקציב העירייה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דן, י' (1992). חסידות אשכנז. תל אביב: משרד הבטחון.
- הורוביץ, נ' (2000). ש"ס והצינונות: ניתוח היסטורי. כיוונים חדשים, 2, 30-60.
- זלקין, מ' (2006). עיר של תורה: תורה ולימודה במרחב העירוני הליטאי במאה התשע-עשרה. בתוך ע' אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות (עמ' 121-142). ירושלים: מרכז שזר ומרכז דינור.
- חושן, מ' (2001). ירושלים על המפה, תמונת מצב ומגמות עיקריות. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, מרכז טדי קולק למחקרי ירושלים.
- (2004). בכל זאת יש בה משהו: ההגירה מירושלים ואליה מעצבת את חיי העיר. פנים, 28, 62-71.
- חושן, מ', חסון, ש' וקמחי, י' (עורכים) (2002). תכנון ופיתוח בריקיימא בירושלים: קווים מנחים לתכנון. ירושלים: הפורום למען עתיד ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל והחברה להגנת הטבע.
- חושן, מ' וקורח, מ' (2007). ירושלים: עובדות ומגמות 2005/2006. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- חסון, ש' (1996). ירושלים בין חרדים לחילונים. תכנון סביבתי: רבעון האיגוד לתכנון סביבתי, 54-55, 25-54.
- (1996). המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- (2001). המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

- (2004). עיר אחת שהיא שלוש. פנים, 28, 37-55.
- חסון, ש' וגונן, ע' (1997). המתח התרבותי בין יהודים בירושלים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חקק, י' (2004). בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- יונה, י' וגודמן, י' (2004). מערבולת הזהויות. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- כהן, א' וזיסר ב' (2003). מהשלמה להסלמה. תל אביב: שוקן.
- לופו, י' (2004). האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה? ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ליאון, נ' (2006). מה שם ייקרא לתופעה שאין יודע מי קבע אותה ולמה? לשאלת התפתחותה של החרדיות המזרחית בישראל. עיונים בתקומת ישראל, 16, 85-107.
- מירון, ד' (1985). אם לא תהיה ירושלים. פוליטיקה, 2, 10-12.
- מרכוס, א' י' (עורך) (1987). דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז. ירושלים: מרכז שזר.
- סיון, ע' וקפלן, ק' (2003). חרדים ישראלים השתלבות בלא טמיעה? ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- עיריית ירושלים (2007). שנתון החינוך ירושלים בשנת הלימודים תשס"ו. ירושלים: עיריית ירושלים, האגף לחינוך חרדי.
- פייקאו', מ' (1990). החסידות – תנועה חברתית דתית בראי "הדבקות". דעת, 25, 127-144.
- פרידמן, מ' (1991). מקורות, מגמות ותהליכים בחברה החרדית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קליין, מ' (1999). יונים בשמי ירושלים: תהליך השלום והעיר 1977-1999. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קמחי, י' (2002). קווים להתפתחותה של ירושלים בעשור האחרון. אוחר בפברואר 2010 מתוך <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Noar/Perut/mincha2.doc>.
- רביצקי, א' (1984). הצפוי והרשות הנתונה: משיחיות, ציונות, ועתידה של ישראל בהשקפות הדתיות החלוקות בישראל. בתוך א' הראבן (עורך), ישראל לקראת המאה ה-21: חזון ויעדים (עמ' 135-197). ירושלים: מכון ון ליר.
- רומן, מ' (1989). שילוב והפרדה ביחסי המגזר היהודי והערבי בירושלים: בחינה מתודולוגית. עיר ואזור: כתב-עת לשלטון מקומי, לתכנון ופיתוח עירוני ואזורי, 19-20, 52-74.
- רותם, א' (2004). "אף חילוני לא ילך לפארק הזה": מסקנות ממחקר דפוסי הפנאי של הירושלמים. פנים, 28, 100-105.
- רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
- שטמפפר, ש' (2005). הישיבה הליטאית בהתהוותה. ירושלים: מרכז שזר.
- שלהב, י' (1989). השפעה דתית על מרחב תרבותי: החרדיות בירושלים. עיר ואזור: כתב-עת לשלטון מקומי, לתכנון ופיתוח עירוני ואזורי, 19-20, 57-86.
- שלהב, י' ופרידמן, מ' (1985). התפשטות תוך הסתגרות – הקהילה החרדית בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שמעוני, ג' (2001). האידיאולוגיה הציונית. ירושלים: מאגנס והסתדרות הציונית.

- Aaronson, D. (2002). Neighborhood dynamics. *Journal of Urban Economics*, 49, 1–31.
- Amirav, M. (1992). *Israel's Policy in Jerusalem Since 1967*. Working Paper no. 102, *Stanford Center on Conflict and Negotiation*, Stanford University.
- Atkinson, R. & Flint, J. (2004). Fortress UK? Gated communities, the spatial revolt of the elites and time-space trajectories of segregation. *Housing Studies*, 19(6), 875–892.
- Benenson, I. (2004). Agent-based modeling: From individual residential choice to urban residential dynamics. In M. F. Goodchild & D. G. Janelle (Eds.), *Spatially integrated social science: Examples in best practice* (pp. 67–95). Oxford: Oxford University Press.
- Benenson, I., Omer, I. & Hatna, E. (2002). Entity-based modeling of urban residential dynamics—The case of Yaffo, Tel-Aviv. *Environment and Planning B*, 29, 491–512.
- Benenson, I. & Torrens, P. (2004). Geosimulation: Object-based modeling of urban systems. *Computers, Environment and Urban Systems*, 28(1/2), 1–8.
- Berman, E. (2000). Sect, subsidy, and sacrifice: An economist's view of ultra-orthodox Jews. *The Quarterly Journal of Economics*, 115(3), 905–953.
- Blumen, O. (2007). The gendered display of work: The midday scene in an ultra-orthodox street in Israel. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 13, 123–154.
- Bolt, G., van Kempen, R. & van Ham, M. (2008). Minority ethnic groups in the Dutch housing market: Spatial segregation, relocation dynamics and housing policy. *Urban Studies*, 45(7), 1359–1384.
- Borjas, G. (1998). To ghetto or not to ghetto: Ethnicity and residential segregation. *NBER Working Papers 6176*, *National Bureau of Economic Research*, 44(2), 228–253.
- Brown, L. & Chung, S. Y. (2008). Market-led pluralism: Re-thinking our understanding of racial/ethnic spatial patterning in US cities. *Annals of the Association of American Geographers*, 98(1), 180–212.
- Brown, L. & Moore, E. G. (1970). The intra-urban migration process: A perspective. *Geografiska Annale*, 53B, 1–13.
- Buttimer, A. (2006). Afterword: Reflections on geography, religion and belief systems. *Annals of the Association of American Geographers*, 96(1), 197–202.
- Clark, W. A. V. & Withers, S. (1999). Changing jobs and changing houses: Mobility outcomes of employment transitions. *Journal of Regional Science*, 39(4), 653–673.
- Collins-Kreiner, N. (1999). Pilgrimage holy sites: A classification of Jewish holy sites in Israel. *Journal of Cultural Geography*, 18(3), 57–78.

- Collins-Kreiner, N. & Kliot, N. (2000). Pilgrimage tourism in the Holy Land: The behavioural characteristics of Christian pilgrims. *GeoJournal*, 50, 55–67.
- Farley, R., Krysan, M., Jackson, T., Steeh, C. & Reeves, K. (1993). Causes of continued racial residential segregation in Detroit: “Chocolate city, vanilla suburbs” revised. *Journal of Housing Research*, 4, 1–38.
- Fenster, T. (2004). *The global city and the holy city: Narratives on planning, knowledge and diversity*. London: Pearson.
- Giffinger, R. (1998). Segregation in Vienna: Impacts of market barriers and rent regulations. *Urban Studies*, 35(10), 1791–1812.
- Gottdiener, M. (1997). *Theming of America: Dreams, visions and commercial spaces*. Boulder, CO: Westview Press.
- Horn, A. C. (2000). Segregation and desegregation in South African cities with emphasis on Pretoria. In I. Ioanos, D. Pumain & J. B. Racine (Eds.), *Integrated urban systems and sustainability of urban life* (pp. 9–13). Bucharest: Editura Tehnica.
- Iceland, J. (2004). Beyond black and with metropolitan residential segregation in multi ethnic America. *Social Science Research*, 33, 248–271.
- Ihlanfeldt, K. & Scafidi, B. (2002). Black self segregation as a cause of housing segregation: Evidence from the multi-city study of urban inequality. *Journal of Urban Economics*, 51, 366–390.
- Johnston, R. J., Poulsen, M. & Forrest, J. (2007). The geography of ethnic residential segregation: A comparative study of five countries. *Annals of the Association of American Geographers*, 97(4), 713–738.
- Kasarda, J. D. (1972). The theory of ecological expansion: An empirical test. *Social Forces*, 51, 165.
- (1978). Urbanization, community and the metropolitan problem. In D. Street (Ed.), *Handbook of contemporary urban life* (pp. 27–35). San Francisco: Jossey-Bass.
- Kellerman, A. (1993). *Society and settlement: Jewish land of Israel in the 20th century*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Kleinberg, B. (1995). *Urban America in transformation: Perspectives on urban policy and development*. London: Sage.
- Knox, P. & Pinch, S. (2000). *Urban social geography: An introduction*. Harlow: Prentice-Hall.
- Kong, L. (1993). Negotiating conceptions of sacred space: A case study of religious buildings in Singapore. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 18, 342–358.
- (2001). Mapping ‘new’ geographies of religion: Politics and poetics in modernity. *Progress in Human Geography*, 25 (2), 211–233.

- Liebman, C. & Cohen, A. (1998). Synagogue and state: Religion and politics in modern Israel. *Harvard International Review*, 2, 70–73.
- Liebman, C. & Don-Yehiya, E. (1983). *The civil religion of Israel: Traditional Judaism and political culture in the Jewish state*. Berkeley: University of California Press.
- Malkin, Y. (2005). Secular Judaism: Faith, values and spirituality. *Reviews in Religion and Theology*, 12(1), 17–19.
- Malouats, T. & Karadimitriou, N. (2001). Vertical social differentiation in Athens: Alternative or complement to community segregation. *Journal of Urban and Regional Research*, 25(4), 699–716.
- Mills, E. & Hamilton, B. (1989). *Urban economics*. New York: Harper Collins.
- Mycoo, M. (2004). The retreat of the middle class to gated communities in the post structural adjustment era: The case of Trinidad. *Environment and Planning*, 38, 131–148.
- Pacione, M. (1999). The relevance of religion for a relevant human geography. *Scottish Geographical Journal*, 115(2), 117–131.
- Park, C. (2005). Religion and geography. In J. Hinnells (Ed.), *The Routledge companion to the study of religion* (pp. 439–455). London: Routledge.
- Peach, C. (1998). South Asian and Caribbean ethnic minority housing choice in Britain. *Urban Studies*, 35(10), 1657–1680.
- Poll, S. & Helmreich, W. (2006). *The Hasidic community of Williamsburg: A study in the sociology of religion*. New York: Transaction.
- Proctor, J. (2006). Introduction: Theorizing and studying religion. *Annals of the Association of American Geographers*, 96, 165–168.
- Sakoda, J. M. (1971). The checkerboard model of social interaction. *Journal of Mathematical Sociology*, 1(1), 119–132.
- Schelling, T. (1971). Dynamic models of segregation. *Journal of Mathematical Sociology*, 1(1), 143–186.
- (1974). On the ecology of micro-motives. In R. Marris (Ed.), *The corporate society* (pp. 61–98). London: Macmillan.
- Sharkansky, I. (1996). *Governing Jerusalem*. Detroit: Wayne State University Press.
- Sheskin, D. (2007). *Handbook of parametric and nonparametric statistical procedures* (4th ed.). Boca Raton, FL: Chapman & Hall.
- Shilhav, Y. (1993). The emergence of ultra-orthodox neighborhoods in Israeli urban centers. In E. Ben-Zadok (Ed.), *Local communities and the Israeli polity* (pp. 157–187). Albany, NY: SUNY Press.
- Speare, A. (1974). Residential satisfaction as an intervening variable in residential mobility. *Demography*, 11(2), 173–188.

- Speare, A., Goldstein, S. & Frey, W. H. (1975). *Residential mobility, migration and metropolitan change*. Cambridge, MA: Ballinger.
- Telles, E. (1995). Structural sources of socioeconomic segregation in Brazilian metropolitan areas. *The American Journal of Sociology*, 100(5), 1199–1223.
- Valins, O. (2000). Institutionalised religion: Sacred texts and Jewish spatial practice. *Geoforum*, 31, 575–586.
- (2003). Stubborn identities and the construction of socio-spatial boundaries: Ultra-orthodox Jews living in contemporary Britain. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 28(2), 158–175.
- Wagner, W. (2004). A simulation of segregation in cities and its application for the analysis of rent control. *Diskussionsbeitrag*, 71, 1–17.
- Warf, B. & Winsberg, M. (2008). The geography of religious diversity in the United States. *The Professional Geographer*, 60(3), 413–424.
- Waterman, S. (1989). *Jews in an outer London borough, Barnet*. London: Queen Mary College, Department of Geography (Research Paper No. 1).
- Waterman, S. & Kosmin, B. (1988). Residential patterns and processes: A study of Jews in three London boroughs. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 13, 79–95.
- Zelinsky, W. (2001). The uniqueness of the American religious landscape. *Geographical Review*, 91, 565–585.
- Zhang, T. & Linb, G. (2007). A decomposition of Moran's I for clustering detection. *Computational Statistics and Data Analysis*, 51, 6123–6137.